९. दिग्विजययात्रा

- रचयिता - रा. कृष्णमाचार्यः

६०. अथ परभृतपञ्चमसंदर्भदेशिको मलयानिलबालसुहृदि समुन्मिषति मधुमासे, आसेदिवत्सूच्चस्थानानि ग्रहेषु, निखिलभुवनाभ्युदयनिदाने पुण्ये लग्ने, विबुधप्रार्थितोदयं गौरीव कार्तिकेयम्, अविषह्यप्रतापं विभातवेलेव विभावसुं, वसूपमं सुतमसूत देवी।

६१. सुतजन्ममहोत्सवहर्षितो राजा वरुणेनाप्यदृष्टपूर्वाणि रत्नानि, कुबेरेणाप्यज्ञातचराणि धनानि वितताार।

६२. ततः समुचिते दिवसे, धर्मविदां मध्यं गतो नृपतिः, आत्मजस्य सकलभुवनकण्टकाभिचारमन्त्रं "श्रीवेमभूपः" इति नामधेयमकरोत्।

६३. अथ जन्मनस्तृतीये वर्षे गुरुरविनिभृतां गुरुवत्सलं गुरुधियं कुमारं गुरुभिरक्षरशिक्षामकारयत्। निसर्गसंस्कारनिर्मलहृदये तस्मिन्, चन्द्रमसीव संचक्राम सकलः कलाकलापः।

६४. ततः सकलभुवनभागधेयजीवातौ पञ्चमं वर्षमवतरति कुमारे, भूयोऽपि देवी प्रथिततेजसं पावकमिव अरणिः

प्रकटितपद्मोल्लासनं द्युमणिमिव विभातवेला, माचभूपालं द्वितीयं कुमारमसूत।

६५. ताभ्यां च सहजतेजः प्रसराभ्यां धरणिपतिकुमाराभ्यां, त्रिसूर्यमिव भुवनमासीत्। क्रमेण चानतिक्रान्तशैशवौ तौ, निखिलभुवनास्त्रविद्यागुरोः पितुरेव करमुक्तपूर्वकाणि चतुर्विधान्यशिक्षेताम्।

६६. ततस्तौ प्राप्तयौवनौ सुरकरिशुण्डापीवरभुजौ, महोरस्कौ, वृषस्कन्धौ, सुवृत्तश्लक्ष्णोरू दृढप्रकोष्ठौ समविभक्तावयवौ, सालप्रांशू, तपनाभिभावितेजसौ, कुमारौ पितरमपि वपुषा व्यजेषाताम्।

६७. पृथ्वीपतिसार्वभौमः पेद्दकोमटीन्द्रोऽपि चक्रवर्तिलक्षणोपेतं ज्यायांसं तनयमवनिभरणक्षममालोक्य, तस्मिन्नेवासमञ्ज चतुर्णवमेखलायाः धुरं धरण्याः। स खलु शान्ते पितरि, चतुर्णवमेखलां धरणिमुद्वहन्, मार्तण्ड इव महाकुलभूभृतां मौलिषु पादमादधानः, पुनरपि भुवि प्रार्थनावतीर्ण इव पुण्डरीकाक्षः, बहुविधदान प्रवर्तनेन कलियुगखञ्जं धर्ममुल्लाधयन्, भोगिपतिरिव कलितक्ष्माभरणः, शब्दागम इव गुणवृद्धिप्रत्यययुक्तः, प्रज्ञोन्मेष इव बहुधारणोचितः, दशदिगन्तविख्यातभूमा विजयते वेमभूपालः।

Scanned by CamScanner

६८. तस्मिंश्च शासति धरणिमण्डलं, कदाचिज्जलधरपङ्कशोषेण दिवं अहिमकरपादसंचारयोग्यां वितन्वन्, इतस्ततः तरलमरालपक्षविक्षेपैर्दुर्विषहवज्रानलमहोष्मसंतापितां द्यामिव वीजयन्, मण्डूकवाग्बन्धनमान्त्रिकः सौदामनीनृत्तकालावधिः समाजगाम शरत्समयः ।

६९. तस्मिंश्च शीर्यमाणजलदे ताम्यत्तटिति मद मन्थरसिन्धुरे विकस्वरविवस्वति परिणमति शरत्समये' नरपतिरलघुनः दण्डेन दिग्विजयकौतूहली गन्तुमुदमनायिष्ट ।

७०. अथ नरपतेः दिग्विजययात्रामुद्घोषन्ती गभीरभैरवं रराण भेरी । तदा महामात्रो राजगृहद्वारि हस्तिपकैरानाययामास घनसंघातमिव करिरूपेण परिणतं अञ्जनगिरिमिव कुञ्जरत्वमुपगतं, अविच्छिन्नमदजलधारं सनिर्झरोद्गारमिव विन्ध्यागिरिं, प्रतिभटदुर्गाण्येवं पांसुपेषं पिनष्मीति स्वहृदयनिश्चयं सूचयन्तमिव करेण पुनः पुनरवनिपरागमादाय विकिरन्तं, उभयपार्श्वालम्बिवर्णकम्बल मिषात् ऐरावतविजयोद्गमनेच्छया व्यूढपक्षमिवोपलक्ष्यमाणं, विष्णुमिव सुदर्शनशङ्खधारिणं, कृत्तिवाससमिव कृतदर्पकान्तं, आहवकोलाहलं नाम वारणेन्द्रम् ।

७१. ततः त्रिभुवनपुण्यद्रुमपुष्पस्तवकेन रिपुकमलोल्लासविरतिमृगाङ्कबिम्बेन सैन्यसरःपुण्डरीकेण धवलातपत्रेण

द्योतयन्नम्बरतलं बहुनरपतिभुजशिखरारोहणायासस्वेदिनीं मेदिनीं चामरानिलदानेन समाश्वासयन् गन्धकरिणमाहवकोलाहलं अधिरूढः अतिमहता बलसमुदायेन परिवृतो नगरान्निरगात् ।

७१. एवं प्रचलति बले, सततं परिपार्श्ववर्ती समुत्तुङ्गमातङ्गाधिरूढः सकलशास्त्रपारदृश्वा नर्मालापकुशलः स्वामिहृदयवेदी साहित्याराममाधवो माधवः सविनयं आनन्दग्रन्थिलया गिरा राजानमुवाच - ''पश्यतु महाराजः - प्रथममिव भवति पञ्चमं भूतं उत्पतिष्णुना पांसुपटलेन । एषा हि राहुजिह्वेव सकलराजमण्डल ग्रहलालसा समुचिते पर्वणि प्रचलिता पृतना । पृथुभरतभगीरथातिरिक्तं हि तेजस्त्वदीयम् । अन्य एव भवान् अधरितपूर्वराजन्यचक्रचरितः । त्वदन्ये तु विपरीतवृत्तयो महीपतयः ते खलु सत्यपि राजशब्दे न भजन्ति सतां गोष्ठीम् । संनिहितेऽपि सार्वभौमभावे सकृदपि न मुञ्चति दानजलम् । अभिषेकजलाप्लवादिव सततमुपयान्ति जाड्यम् । शलभा इव न बध्नन्ति परलोकबुद्धिम् । व्याधा इव द्विजकुलदूषका गौरवपदमनुसरन्ति इत्येवमादीनि तद्वचनानि समाकर्णयन् जगाम । ततः प्रथमस्य पयोनिधेः प्रतीरभुवनमनैषीत्पृथ्वीं पृथिवीपतिः पृतनाम् ।

(वेमभूपालचरितसंग्रहात्)

Scanned by CamScanner

कठिनशब्दार्थः

(परिच्छेदक्रमेण)

६०. परभृतानां = कोकिलानां, पञ्चमसन्दर्भस्य = पञ्चमस्वरस्य, देशिके = बोधके, मलयानिलस्य बालसुहृदि = बाल्यमित्रे, मधुमासे = चैत्रे, समुन्मिषति सति = प्राप्ते, उच्चस्थानानि = मेषादीनि, आसेदिवत्सु = प्राप्तवत्सु, विबुधैः = पंडितै दैवैः च प्रार्थितः, उदयः = जन्म यस्य तम् अविषह्यः = असह्यः प्रतापः = शौर्यं उष्णता यस्य तम्, विभावसुम् = सूर्यं, वसूपमम् = वसुसमम्।

६१. अदृष्टपूर्वाणि = इतः पूर्वं अदृष्टाणि, अज्ञातचराणि = इतः पूर्वं अज्ञातानि, सकलभुवनस्य कण्टकानां = बाधकानाम्।

६२. अभिचारमन्त्रम् = मारणमन्त्रम्।

६३. अवनिभृतां गुरुः = राजोत्तमः, निसर्गसंस्कारेण = सहजसंस्कारेण, कलाकलापः = विद्यासमुदयः कान्तिसमुदयः।

६४. जीवातु : = जीवनौषधम्, अरणिः = अग्निमन्थनदारु, प्रकटितं पद्मायाः = लक्ष्म्याः, पद्मानां च उल्लसनं = विकासः येन तम्, द्युमणिं = सूर्यं, विभातवेला = प्रभातसमयः।

६५. ताभ्यां = वेममाचाभ्यां, त्रिसूर्यं = सूर्यत्रयसहितम्, अनतिक्रान्तशैशवौ = वालौ, निखिलभुवने अस्त्रविद्यया गुरोः अधिकात्, पितुः एव = जनकादेव।

६६. सालप्रांशू = अर्जुनवृक्षौ इव उन्नतौ, तपनं सूर्यं अभिभावि - तिरस्कारि तेजः ययोस्तौ, व्यजेषातां = अजयतां।

६७. ज्यायांसं - ज्येष्ठं, क्षमं = समर्थं, चतुर्णव मेखलायाः = भूम्याः, धुरं - भारं, शान्ते = मृते, महाकुलभूभृतां = उत्तमनरपतीनां कुलपर्वतानां च, मौलिषु = शिरस्सु शिखरेषु च, पादं = चरणं किरणं, खञ्जं = त्रिपाद शून्यां, उल्लाघयत् = चारयन्, भोगिपतिः = शेषः, कर्ि[illegible]क्षमाभरणः = सहनशीलः भूभारवहः शब्दागमः = व्याकरणशास्त्रं, गुणवृद्धिप्रत्यययुक्तः = गुणसमृद्धौ विश्वासयुक्तः गुणेन वृद्ध्या प्रत्ययैश्च युक्तः, प्रज्ञोन्मेषः = प्रतिभातिशयः, बहुधारणोचितः = बह्वीभिः धारणाभिः उचितः = युक्तः।

६८. दिवं - आकाशं, जलधाराः एव पङ्कः - कर्दमः स एव शेषः तेन, अहिमकरस्य = सूर्यस्य अहीनां मकराणां च संचारयोग्यां, वितन्वन् = कुर्वन्, सरलौ मरालानां = हंसानां पक्षौ तयोः विक्षेपैः, दुर्विषहः = दुस्सहः वज्रानलमहोष्मा तेन सन्तापितां, द्यां = स्वर्गः, मण्डूकानां = भेकानां वाग्बन्धने मान्त्रिकः।

६९. शीर्यमाणाः = शिथिलाः जलदाः यस्मिंस्तस्मिन्, ताण्[illegible]न्ती तटित यस्मिन् तस्मिन् मदेन मन्थराः = अलसगतयः, सिन्धुराः गजाः यस्मिन् तस्मिन्, विकस्वरविवस्वति = प्रकाशमानसूर्ये, उदमनायिष्ट = उत्कण्ठितोऽभूत्।

Scanned by CamScanner

७०. रराण = अध्वतनत्, महामात्रः = प्रधानमन्त्री, हस्तिपकैः = राजशिक्षकैः, सनिर्झरोद्गारं = निर्झरप्रवाहसहितं, पांसुपेषं = पांसुवत् पिष्ट्वा, पिनष्मि = चूर्णयिष्यामि, वर्णकम्बलमिषात् = चित्रकम्बलव्याजात्, व्यूढपक्षं इव = धृतगरुतमिव, सुदर्शनशङ्खधारिणं = सुन्दरशंखमालाधारिणं शंखचक्रधारिणं, कृतदर्पेण = प्रकटितगर्वेण, कान्तं = मनोहरं, कृतः दर्पकस्य = मन्मथस्य अन्तं येन तं, कृत्तिवाससं इव = शिवमिव, वारणेन्द्रं = गजेन्द्रम्।

७१. पुण्यमेव द्रुमः तस्य पुष्पस्तबकेन पुष्पगुच्छभूतेन, रिपव एव कमलानि तेषां उल्लासविरत्यै = निरानन्दाय, मृगाङ्कबिम्बेन = चन्द्रबिम्बेन, सैन्यमेव सरः तस्य, पुण्डरीकेण = श्वेताम्बुजेन, अम्बरतलं = आकशं, स्वेदिनीं = स्वेदवतीं. समाश्वासयन् = वीजयन्, गन्धकरिणम् = मदगजम्।

पारदृश्वा = पारीणः, नर्मालापेषु = प्रियवचनेषु, कुशलः = निपुणः, साहित्यमेव आरामः = उद्यानं तस्य माधवः = वसन्तः, माधवः = तन्नामकं मित्रं, आनन्दग्रन्थिलया = आनन्दजनकया, गिरा = वाचा, पञ्चमं भूतम् = आकाशः, प्रथमं भूतं इव = पृथ्वीव, पृतना = सेना, सकलराजमण्डलस्य संपूर्ण चन्द्रबिम्बस्य च ग्रहे ग्रहणे, लालसा = आसक्ता, पर्वणि = शुभदिने पूर्णिमायां च,

अप्रतिमम् = असमम्, अधरितं = अल्पीकृतं पूर्वराजन्यचक्रस्य चरितं येन सः, अन्यः = विलक्षणः सतां = सत्पुरुषाणां नक्षत्राणां च, गोष्ठीं = समावेशं, सार्वभौमभावे = चक्रवर्तित्वे दिग्गजत्वे, दानजलं = दानवेलायां मोक्तव्यं वारि मदजलं च, जाड्यं = मान्द्य शीतलतां च, तेजस्विनां = पराक्रमिणां दीपादीनां च, परलोकबुद्धिं = स्वर्गनरकादिचिन्तां, द्विजकुलदूषकाः = ब्राह्मणबाधकाः पक्षिशिक्षकाः च प्रथमस्य पयोनिधेः = पूर्वसमुद्रस्य, प्रतीरभुवनं = तीरदेशं, पृथ्वीं = बृहतीं, पृतनां = सेनाम्।

१०. क्षीराब्धिमथनम्

- रचयिता - के. यम्. कृष्णमूर्तिशास्त्री

७१. पूर्वं कृतयुगे बलवता दैत्यानां तथा वीर्यवतामादित्यानाञ्च धार्मिकाणामुदियायैवंधीरमराजरनिरामयतायै कृत्वा क्षीरोदमथनं प्राप्नुवाम रसमृतरूपं रसायनमिति। ततो निश्चित्य मथनं, योक्त्रं कृत्वा वासुकिं, मन्धरं विधाय च मन्थानममितौजसः सुरासुराममन्थुस्तरां संहताः । संवत्सरसहस्रानन्तरञ्च योक्त्रसर्पशिरांसि दशन्ति शिलादशनैर्दर्शन भयङ्करैरत्युग-मुद्भवमुर्विषम्। येनोत्पतितेन हालाहलेन कालानलमपि कबलयितुमुज्ज्वलेनात्युल्बणेन सकलोऽपि लोकः समवालोकि ज्वालाभिरलं दग्धः। अथ दिवौकसः सर्वेऽपि कृत्वा हाहारवं घोरं

Scanned by CamScanner